

Gordana Marković

A SZEMMEL VERÉS AZ ÉSZAKNYUGAT-SZERBIAI NÉPI HIEDELEMBEN

Hagyomány és korszerűség

„*Ne budi uroka!*” (=Ne fessd az ördögöt a falra!), „*Da Bog sačuva od uroka!*” (=Isten óvjon a rontástól!), „*Mašala!*” (Masallah! = Isten segítségével), „*Da kucnem u drvo!*” (=Hogy lekopogjam!) – csupán néhány mondás azok közül, amelyeket ma is mindennap hallhatunk különféle alkalmakkor. A mai ember ezeket spontánul használja, anélkül, hogy eszébe ötlene e kifejezések lényegi jelentése, eredete, a keletkezésüket meghatározó alkalom – az, hogy mindegyik a rontás elhárítását szolgálta. Hogy tehát egy gazdag művelődéstörténeti örökség túléléséről (*survive*, ang.) van szó, annak a térségnek a hagyományáról, amelyben századokra visszamenőleg számtalan migrációs folyamat játszódott le¹, s amelynek a részesei sok-sok szokást és hiedelmet hoztak magukkal, adtak át másoknak, és új formákat is kialakítottak a közvetlen kapcsolatok során.

A néprajzosok, a népszokásokat és a népi hiedelmeket gyűjtők mindig is érdeklődtek a szemmel verés, a rontás iránt. Dolgozatom alapját az elérhető irodalom² és muzeológusi munkám során az elmúlt évtizedben szerzett terepi tapasztalat képezte.

A rontás jelenségét kutatva, Tihomir Đorđević a hangsúlyt a „rossz szem” negatív hatására helyezte, amelynek a következménye a szemmel verés.³ A „rossz szem” negatív hatásának hiedelme igen régi és nagy területen elterjedt: megvolt a suméroknál, a babiloniaknál és a perzsáknál, de hittek benne az arabok, a zsidók és a törökök is. Az Oszmán Birodalom terjeszkedésével elkerült a Balkán-félsziget tájaira is, előbb a mohamedánokhoz, később az egész lakossághoz is.

A népi hiedelem szerint mindent, ami fiatal, szép és fejlődő, meg lehet verni szemmel. Valakire vagy valamire lehet szándékosan, vagy akaratlanul is rontást hozni: rácsodálkozással, első meglátással, dicséréssel, ártó szavakkal, az öltözet darabjai által, vagy a nevekkel. A szemmel verés bizonyos emberek *veleszületett, vagy idővel szerzett képessége*, s a hiedelem szerint ilyen képességgel rendelkeznek a gonosz emberek, a menstruáló nők (akiknek azokban a napokban tilos virágot vagy palántát öntözni), a sűrű szemöldökű öregemberek, a halottak (ezért zárják le a szemüket), de a legáltalánosabb a „rossz szemre” vonatkozó hiedelem. Embereken kívül bizonyos állatoknak is tulajdonítanak

ilyen képességet, például a békának, ezért ha valaki átlépi, köpnie kell (ide tartozik az is, amikor a gyerekek azzal ijesztgetik egymást, hogy aki megfogja a békát, annak szemölcs nő a kezén, vagy pedig meg fog halni az anyja). Általános a vélemény, hogy a szemmel vert személyek megbetegedhetnek, sőt meg is halhatnak (úgy mondják az illetőről, hogy „ok nélkül” betegedett meg), az ilyen vetés nem fejlődik, a munkának nincs látszatja.

A népi hiedelem szerint a szemmel verésnek elsősorban a kisgyermek, a kismamák, a menyasszonyok és a leányok vannak kitéve. Ez a hiedelem, és a rontás elleni védekezés nemcsak a múlt tartozéka, hanem a jelen mindennapjainak is része. Szükségesnek tartanak tehát bizonyos műveleteket, hogy az említetteket megvédjék, biztosítsák az egészségüket, és általában az előrehaladást. Jadar környékén a szemmel veréstől óvakodó menyasszonyok régen (*de ma is*) fordítva húzták fel a fehérenmüt, amikor az esküvőre mentek, a menyecskék pedig piros fonalat kötöttek a derekukra, ha másállapotosak voltak.⁴ Szintén azon a vidéken volt igen elterjedt szokás, hogy a menyasszonyt vörös férfiköpenybe burkolták.⁵ Ennek kettős célja volt: egyrészt a vörös szín védő hatása megóvta a menyasszonyt az ártó tekintetektől és negatív hatásoktól, másrészt pedig a férfi ruhadarab a fiúgyermek születését volt hivatott elősegíteni.⁶ Ezen a vidéken a hiedelem szerint a fiatal párt azzal is megronthatják, és megakadályozhatják a boldogulását, főleg pedig a gyermekáldást, ha *bezárt lakatot ásnak el* azon az úton, amelyen majd a lakodalmas menet elhalad.

Szerbia északnyugati vidékein (Jadar, Valjevska Kolubara) a menyasszonyok régen a *smiljevac* (=gyopáros sapka) nevű *fejdísz*t viselték, amelybe természetes és művirágot tettek, koszorút formázva belőlük. A gyopár mellé a koszorúba csengőt, tüt és tollcsokrot is tettek.⁷ A fejéknek a formája (kör) és a beletett tárgyak (hangot adó, vagy hegyes fémtárgyak) arra utalnak, hogy a sapkának óvó szerepe volt.⁸ A 19. század közepétől a leányok és menyasszonyok kis piros fezt kezdenek viselni, amelynek a piros szín úgyszintén védő szerepet kölcsönzött.⁹ A menyasszony fátyolból és virágkoszorúból álló fejdísz az első világháború táján jelenik meg és mindmáig fennmaradt, elsősorban esztétikai funkcióval, míg a korábbi védő szerep mindinkább lappangóvá, tudat alattivá vált.

A gyermekek védelme a szemmel veréstől rendkívül kifejezett volt a múltban, de alig kisebb intenzitással jelen van ma is, amit az az élő hiedelem is bizonyít, mely szerint a kisgyermekre nem szabad rácsodálkozni, hogy milyen szépen fejlődik. A gyermeket úgy óvták a szemmel veréstől, hogy a főkötőjébe, *sapkájába különféle védő jellegű tárgyat varrtak bele*, például fokhagyma magvát, kilyukasztott régi pénzérmét, de gyakori szokás volt, hogy a csecsemőt a gyapjúfésülésre szolgáló *gerebenre* tették¹⁰, vagy a párnája alá *ollót* helyeztek¹¹, mert igen elterjedt hiedelem volt, hogy az éles fémtárgyknak védő erejük van. Mindmáig fennmaradt a szokás, hogy a csecsemő párnája alá *fokhagymát* dugnak, mert erős illata és gyógyhatása miatt rontás elleni védő erőt is tulajdonítanak neki.¹² Védelmi célból régen (és ma is) *a gyermek kezére piros fonalat kötöttek* (a piros szín már említett védő jellege miatt), kifordítva adták rá az ingecskét vagy más ruhadarabot¹³, *a pelenkát csak addig szárították odakünn, amíg süttött a nap* (egyébként tűz felett rázták ki, mert hittek abban, hogy a tűz megvéd az ártó szándéktól és kigyógyít a rontásból). A gyermekre vonatkozó némely óvintézkedést már a születése előtt alkalmazták, így például a

várandós asszonynak ügyelnie kellett arra, hogyan viselkedik, vagy mások hogyan viszonyulnak őhozzá, nehogy annak következményei legyenek a gyermekre nézve. Régen, de még a 20. században is megvolt az a hiedelem, hogy a várandós asszonynak semmit sem szabad ellopnia, mert az a tárgy jegyként rajta lesz majd a baba testén; a szomszédasszonynak nem volt szabad késsel hadonásznia, mert akkor nyúlszájjal születik a gyerek.¹⁴

Számos vidékünkön, de más kultúrákban¹⁵ is fellelhető az a nézet, hogy a név az ember elválaszthatatlan része¹⁶, és ezért különös jelentőséget tulajdonítottak a névadásnak. Gyakran eltitkolták a gyermek nevét, csupán a legközelebbi rokonok tudták az igazit, míg szélesebb körben csak a fedőnevet ismerték. Nem ritkán olyan nevet adtak, amely az embert valamilyen állat (például a farkas jelentésű Vuk, Vukašin, Vukosava és hasonló), vagy tárgy (Gvozden) tulajdonságával ruházták fel, hogy ilyen módon védelmezzék a veszélyektől. Hasonló hiedelmek fűződnek a *ruházathoz* is, mert azon keresztül is lehet ártani annak, aki viseli.

Említettük, hogy bizonyos *munkák* is ki voltak téve a szemmel verés veszélyének. Mivel tájaink lakossága régen főleg állattenyésztéssel és földműveléssel foglalkozott, az emberek hittek a természetfeletti erők kedvezőtlen hatásában is, és ezért igyekeztek ezeket az erőket kiengesztelni. Úgyszintén hittek abban is, hogy rossz szándékú egyének árthatnak a munkálatoknak. Hogy a vetésből gazdag termés legyen, és megvédjék a kedvezőtlen hatásoktól, a mezőre és a szőlőbe *mogyoró vesszőket* (kis kereszteteket) tettek, és „szokásból” ez fennmaradt mindmáig, nemcsak falun, hanem városban is. Úgy tartották (és gyakran ma is hallani), hogy a munkáról *nem szabad előre beszélni*, vagy bizonyos tényleget nyilvánosan elmondani például a jószágállományról, vagy a méhkaptárokról, nehogy ártsanak nekik.

Szemmel verés érthette úgyszólván az összes *női munkát*, a kenyérdagasztástól kezdve a szövésig. Miután az asszonyok befejezték a fonást, nehogy ártsanak nekik, gondosan betömtek és eltüntették a lyukat, amely akkor keletkezett, amikor földbe szúrták az eszközt, amelyre feltekerték a fonalat. Radevinában paraszt szórtak bele, leöntötték vízzel, majd baromfit hajtottak arra a helyre, hogy az esetleges negatív hatás átszálljon rájuk.¹⁷

Régen nagy figyelmet szenteltek a *jövőbeni lakóhely (ház) kiválasztásának*, és ezeken a vidékeken szokás volt éjszakára egy pohár vizet tenni a kiszemelt helyre. Ha reggelre valamilyen rovar került bele, akkor azt a helyet szerencsésnek tartották. A kiválasztás úgy is történhetett, hogy ha azon a helyen sikerült a jószág pároztatása, vagy ha az ott fölemelt kő alatt valamilyen élőlényt találtak, akkor azt a helyet megfelelőnek vélték, hiszen ahol az állat élhet, ott az ember is ellakhat. A ház *építése során* is alkalmaztak különféle mágikus műveleteket az előrehaladás érdekében, amelyek közül mindenképpen a legjellegzetesebb a kos leölése az alapok felett, amit a szellemeknek hozott áldozatnak tartanak, s a vérrel behintették a falak alját.

A hiedelem, hogy valakit, vagy valamit szemmel verés érhet, nemcsak a múltban volt, hanem a mai ember gondolkodásában is megtalálható. Fontos mozzanat a védekezés, amely bizonyos értelemben lehet megelőző jellegű, és egész sor mágikus cselekményből és tiltásból áll. Megemlítünk néhányat, amelyek időben és térben igen elterjedtek:

– mindent, amit szemverés érhet, óvni kell a „rossz szemektől”, a menyasszonynak például el kell takarnia az arcát a tekintetek elől (különösen az ún. első megpillantástól), s erre szolgált a fátyol;

– a kismama a csecsemővel 40 napig nem mehet ki a házból, főleg nem naplemente után (mert a negatív erőknek sötétben van a legnagyobb hatásuk), ha pedig mégis ki kell menniük, kevés sót kell magukkal vinniük;

– ha úgy ítélik meg, hogy valami veszély fenyeget, a megelőzése végett rá kell köpni a körmökre, és azt mondani: *puj-puj*;

– ugyanilyen célból tanácsos néhány „varázsszót” is mondani, például: *Ne budi uroka!, Da Bog sačuva od uroka! Mašala!* stb. (ezeket általában akkor mondják, amikor a kisgyermeket valami újba öltöztetik);

– a fán való lekopogás és a *Da kucnem u drvo, da ne ureknem!* mondás manapság is a leggyakoribb;

– állat fogának vagy csontjának a viselése, hogy az állat tulajdonsága át szálljon arra, aki viseli; rontás ellen a méhesbe gyakran lókoponyát helyeztek;

– imádságok olvasása a rontás ellen;

– különféle amulettek viselése (a legegyszerűbektől kezdve a különleges kidolgozásúakig); sapka hordása; kifordított vagy foltozott ruha felöltése (ún. „csúnyítás” ruhával).

Ha az ember mégsem tudta megvédeni magát a rontástól, akkor *ráolvasással, amulettek és írások viselésével, eloltott faszénnel gyógyították*. Az amulettek a legjellegzetesebb óvőeszközök, és különféle formájuk lehet (félhold, kereszt, szem stb.), az anyaguk pedig lehet növényi (fokhagyma), vagy állati eredetű (kőröm, csont, egyéb testrész), lehetnek kőből, vasból ill. acélból (például szablya vagy jatagán), esetleg nemesfém-ből. Amulett tehát készülhet különféle jellegű anyagból, amelyeknek különféle szerepük van az ember mindennapjaiban, de amelyeknek a negatív hatás elleni védőerőt is tulajdonítanak. Általános nézet, hogy *a fémből készült és az éles eszközök, valamint a tűzhezlyel kapcsolatos tárgyak nagy védelmet nyújtanak. A csecsemő védelmére olyan eszközöket használnak, mint amilyen a kés, az olló, a gereben, míg a nemesfém-ből, főleg aranyból készült tárgyak amulettként szolgálnak*.

Hogy ezek a dolgok az itt élők mindennapi életében jelen voltak a múltban, a valjevói Nemzeti Múzeum néprajzi és történelmi gyűjteményében őrzött tárgyak is bizonyítják: ólomöntésnél használt jatagán (E214), Szűz Mária-ikon, amelyet a kismamák és háborúban a katonák amulettként viseltek (E133), a gyermekek ólomöntésénél használt ostor (E135).

A rontással és annak keletkezésével, a védekezéssel és a gyógyítással kapcsolatos valamennyi hiedelem régen is, de ma is *az imitációs mágia* (hasonló hasonlót vált ki) és *az érintési szabály* (amely szerint az emberre hatni lehet valami olyan tárgyon keresztül, amely az övé volt) elvein alapszik.

KARTAG Nándor fordítása

JEGYZETEK

¹ Számos oka van annak, hogy az emberek szervezeten vagy egyénekenként elhagyják az otthonukat, és gyakran igen távoli vidékre költöznek. Ezek leggyakrabban történelmi, gazdasági, erkölcsi és hasonló okok. A kereseti lehetőség, a hozzáférhetőbb terület, a megművelhetőbb föld kutatása idővel elhomályosul a történelmi okok mögött. A török hódítások nagymértékben befolyásolták a keresztény lakosság életét, és tö-

- megeket kényszerítettek otthonuk elhagyására. Számos migrációs hullám érte Szerbia északnyugati részét (Jadar, Rađevina, Podgorina, Valjevska Kolubara), de főleg Bosznia, Hercegovina, Crna Gora, Mácsva vidékeit. Ezekről a folyamatokról írt Jovan Cvijić: *Balkansko poluostrvo* (=Balkán-félsziget), Beograd, 1987.
- ² Tihomir R. Đorđević: *Zle oči u verovanjima muslimana u Ohridu* (=A rossz szem az ohridi muzulmánok hiedelmeiben), GEM u Beogradu, knj. deveta – tom IX, Beograd, 1933, pg. 1–30.
- Stevan Tanović: *Urok – uročavanje u okolini Đevdlije* (=Rontás – szemmel verés Gyevgelija környékén), GEM u Beogradu, knj. deveta – tom IX, Beograd, 1933. pg. 32–45.
- Toma A. Bratić: *Pabirci iz narodne medicine u Hercegovini* (=Böngészés a hercegovinai népi gyógyászatban), GZM u BiH, Sarajevo, januar–mart 1903, pg. 153–180.
- Luka Grdić Bjelokosić: *Narodna gatanja* (=Népi kuruzslások), GZM u BiH, Sarajevo, januar–mart 1896, pg. 141–159.
- Špiro Kulišić, Petar Ž. Petrović, Nikola Pantelić: *Srpski mitološki rečnik* (Szerb mitológiai szótár), Etnografski institut SANU, Beograd, 1998, pg. 444–446.
- Stanoje M. Mijatović: *Narodna medicina Srba seljaka u Levšu i Temnišu* (Szerb parasztkok népi gyógyászata), SKA SEZb, knj. 13. – Etnološka i etnografska grada, Beograd, 1909, pg. 259–482.
- Radmila Kajmaković: *Semberija – etnološka monografija*, Sarajevo 1974.
- ³ Tihomir R. Đorđević: *Ibid.*
- ⁴ Milomirka Tomić (1952) közlése, Loznica, 2000 augusztusa
- ⁵ A piros szín használata a lakodalmi szokásokban ma is ismert Timočka Krajina lakosai körében: az anyós piros övet köt a menyasszony derekára, a kezébe meg szitát ad, amelyben piros gyapjú is van. Erről Mirjana Vukobrat beszélt nekem a Zaječar melletti Zvezdan faluban 1999 júliusában.
- ⁶ Nikola Pantelić: *Svadbeni običaji u Jadru* (=Lakodalmi szokások Jadarban), GEM 30, Beograd, 1968.
- ⁷ Jasna Bjeladinović Jergić: *Narodna nošnja Valjevske Kolubare* (=Valjevska Kolubara-i népviselet), Istraživanja VI, Valjevo, 1990, pg. 279–328.
- M. Jovanović–J. Bjeladinović: *Narodna nošnja* (=Népviselet), GEM 27 – Jadar Vukov zavičaj, Beograd, 1964. pg. 303–342.
- ⁸ A menyasszonyok néhol az esküvő után 40 napig viseltek ilyen sapkát.
- ⁹ A Szerb mitológiai szótár 58. oldalán olvasható: „A piros szín távol tartja a rontást, a rossz tekintetet, véd a démonoktól... a napot, a tüzet és az életet jelképezi.”
- ¹⁰ Radmila Kajmaković: *Ibid.*
- ¹¹ Ivana (Jovičević) Prelovac (1922) közlése, Bijeljina, 1977 márciusa.
- ¹² Gordana Živković: *Beli luk u narodnoj medicini Timočke Krajine* (=A fokhagyma a Timočka Krajina-i népi gyógyászatban), Zaječar, 1989–1997, pg. 245–252.
- ¹³ Milomirka Tomić közlése
- ¹⁴ Szintén
- ¹⁵ D. D. Frejzer: *Zlatna grana – Tabuisane reči* (=Aranyág – Tiltott szavak), Beograd, 1992, pg. 313–334.
- ¹⁶ Mirko Barjaktarević: *O nekim arhaičnim pojmovima iz tradicionalne kulture severoistočne Srbije* (=Némely archaikus fogalmak Szerbia északkeleti részének hagyományos kultúrájában), Zaječar, 1986.
- ¹⁷ Aleksandar Đurđev: *Rađevina – običaji, verovanja i narodno stvaralaštvo* (=Rađevinai szokások, hiedelmek és népművészet), Krupanj, 1988, pg. 66–67.